

*Чайка Л. В.,**кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов
Центру наукових досліджень та викладання іноземних мов
Національної академії наук України*

ДО ТИПОЛОГІЇ ВЕРБАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ

Анотація. Статтю присвячено дискусійним питанням типологізації вербальних конфліктів як феноменів лінгвопрагматичного характеру. Запропоновано класифікацію вербальних конфліктів відповідно до фахових преференцій дослідників і принципів, що покладені в основу класифікації. Головна її значущість полягає в потенційній придатності для використання представниками різних наукових дисциплін, які досліджують людське спілкування як у теоретичному, так й у прикладному аспектах.

Ключові слова: вербальний конфлікт, типологізація, лінгвопрагматична класифікація.

Дослідження особливостей мовленнєвої поведінки комунікантів у аномальній ситуації є новим напрямом у лінгвістиці. Вербально-конфліктна ситуація – це наслідок особливого типу спілкування, специфічної мовленнєвої й немовленнєвої поведінки комунікантів, за якої відбувається зіткнення двох сторін (учасників вербального конфлікту) через невідповідності цілей, інтересів, поглядів, внаслідок чого одна зі сторін свідомо або несвідомо діє на шкоду іншій (вербально або невербально), а інша сторона, усвідомлюючи, що зазначені дії спрямовані проти її інтересів / цілей, уживає відповідні дії. Феномен вербального конфлікту слід розглядати щодо умов реалізації багатомірної вербально-конфліктної ситуації (особистісних характеристик партнерів із комунікації, обставин спілкування, комунікативних цілей співрозмовників тощо), тобто щодо компонентів, які складають структуру акту комунікації, а також щодо взаємозв'язку між суміжними аномальними явищами, серед яких можна назвати комунікативну невдачу та комунікативний дискомфорт. У мовленнєвій комунікації відбувається селекція певних мовних засобів, а також побудова плану стратегічних і тактичних дій для реалізації інтенцій комунікантів, тому типологія вербальних конфліктів має ще й неабияке практичне значення, оскільки дозволяє орієнтуватися в їхніх специфічних виявах та давати оцінки можливим шляхам їх вирішення. Водночас принципово можливий цілий континуум типологій / класифікацій вербальних і позавербальних конфліктів відповідно до фахових преференцій дослідників та принципів, що покладені за основу класифікації.

Постановка проблеми. Загальна спрямованість сучасного мовознавства на вивчення комунікативно-функціонального боку мови характеризується зростанням інтересу до проблем комунікативної лінгвістики, зокрема до вербальних конфліктів, які привертають увагу мовознавців як результат порушень процесу людського спілкування, основним засобом якого, як відомо, є природна людська мова. Подібна постановка проблеми базується на тому переконанні, що соціальна, культурна, етнічна належність комуніканта, його психічний стан, природно, вимагають певних форм вираження інтенцій; мовні одиниці і конструкції виявляють цю приналежність (або, принаймні, потенційно здатні до подібного виявлення), що в деяких кон-

текстах будь-якого рівня призводить до порушення процесу соціальної комунікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці, за рідкісним винятком, опис та аналіз процесу комунікації здійснюються з позицій позитивного знання: вивчаються чинники успішності мовленнєвої діяльності, збалансованості секвенцій учасників комунікативного акту, правильності актуалізацій мовних знаків у мовленні. На цій базі створюються моделі «ідеального мовця» і «ідеального слухача», які виступають компонентами симетричного акту спілкування. Однак в реальній комунікації першою і єдиною умовою перебігу акту спілкування є його асиметрія і, власне, весь акт спілкування спрямований на її подолання для досягнення взаєморозуміння між учасниками комунікації і реалізації їх комунікативних намірів. З цих причин нами постульована актуальна необхідність вивчення периферійних типів комунікації, які зустрічаються не менш часто, ніж розуміння. До них відносимо і вербальні конфлікти. Під терміном «вербальний конфлікт» домовимося розуміти таке порушення процесу людського спілкування за допомогою природної мови, під час якого один з комунікантів частково або взагалі не розуміє іншого, негативно ставиться до його манери мовленнєвої поведінки, вербально-когнітивної бази або до знаків, що використовуються в процесі комунікації [1].

Метою пропонованого дослідження є спроба класифікації вербальних конфліктів, яка була б зручною для мовознавця і не включала б до свого складу великої кількості базових таксонів, тобто була б пристосованою до швидкого ототожнення факту вербального конфлікту з його теоретичним типом для подальшого детального аналізу. З цієї метою в першому наближенні необхідно зіставити тип вербального конфлікту з певним компонентом структури комунікативного акту. Це надасть результативну можливість, з одного боку, включити категорію вербального конфлікту до структури акту спілкування, приписавши кожному з її компонентів функціональну здатність до конфліктогенезу, а з іншого – обмежити кількість базових таксонів. Відомі на сьогоднішній день класифікації вербальних конфліктів, (втім, у них під основним терміном «комунікативна невдача» класифікуються переважно конфліктогенні чинники), не уникли пастки калькулятивного підходу, що, безумовно, знижує їх дослідницьку значущість. Не зупиняючись на загальновідомій класифікації перформативних невдач Дж. Остіна [2], розглянемо дві праці, які претендують на певне узагальнення і типологію комунікативних невдач. Б.Ю. Городецький, І.М. Кобозева й І.Г. Сабурова в статті «До типології комунікативних невдач» [3, с. 64–78] розуміють під комунікативними невдачами такі збої в спілкуванні, за яких мовленнєві утворення не досягають свого комунікативного завдання, і відрізняють від них інші види дефектності мовленнєвих утворень, які ми включаємо до різновидів вербальних конфліктів (граматич-

ні неправильності, комунікативні шорсткості, комунікативні витрати, семантична нечіткість, спотворення істини), причому матеріалом аналізу виступає кооперативний або нейтральний діалог, а не будь-який тип мовленнєвої інтеракції. Обумовлюючи той факт, що комунікативні невдачі є багатовимірним простором, автори пропонують розрізняти їх типи за критеріями джерел і наслідків комунікативних невдач (пор. у зв'язку з цим позицію О.М. Гвоздева [4]). За результатами розрізняються приховані та явні, широкі та вузькі, глобальні та часткові, стратегічні й тактичні комунікативні невдачі. Цю типологію мають розуміти насамперед як спробу бінарного градування вербальних конфліктів. Згідно з критеріями джерел комунікативні невдачі (далі – КН) розподілено за такими рубриками:

1) КН, пов'язані з комунікативною ситуацією (порушення умов «нормального виходу», порушення узвичаєних норм поведінки, недоречність застосування мовленнєвої дії – «не ті люди» або «не ті обставини»);

2) КН, пов'язані зі структурою комунікативного акту (неоднозначність різних типів, неправильність, неповнота вербалізації, нечіткість смислу лексем, різка зміна теми, невідповідність змісту мовленнєвого утворення реальній дійсності, уживання невідомих партнерові мовних засобів);

3) КН, у яких мовець не винний.

Як бачимо, класифікація описує не власне комунікативні невдачі, а тільки конфліктогенні чинники, причому в ній відсутня єдина основа: одні позиції пропущені, наприклад, практично всі соціолінгвістичні естиматії, інші під різними позначеннями повторені – так, неоднозначність семантичних реляцій і нечіткість смислу лексем посідають різні класифікаційні гнізда, будучи одним і тим самим феноменом.

Інша робота – «До побудови типології комунікативних невдач (на матеріалі природного російського діалогу)» – належить відомим дослідникам російського розмовного мовлення О.П. Єрмаковій і О.А. Земській [5, с. 90–157]. Тут поняття комунікативної невдачі трактується більш широко, оскільки розглядається на тлі небажаних емоційних станів, що виникають під час спілкування, психологічних та інших властивостей комунікантів, екстралінгвістичних факторів тощо, проте як матеріал обрані лише ті комунікативні невдачі, «які породжені неадекватним сприйняттям правильно почутого тексту» [5, с. 32], і відкинуті шуми, перешкоди, помилки слуху, а також, що важливо, метакомунікативні реакції кодового змісту, хоча саме вони реалізують естетичну функцію мови / мовлення. Відзначаючи, що теорію спілкування, придатну для лінгвістичного дослідження комунікативних невдач, ще не побудовано, автори пропонують таку їх типологію:

1) КН, породжені властивостями мови (неоднозначністю мовних одиниць, неточним знанням денотативної віднесеності лексичної семантики конкретних слів, різним розумінням експліцитно виражених категорій одиничності-спільності, розбіжностями у коді мовця й слухача);

2) КН, породжені розбіжностями в індивідуальних – психічних і фізичних – ознаках мовців (в оцінці певних явищ дійсності, у психологічних властивостях мовців, у актуальній конситуації);

3) КН, породжені різним розумінням форм вираження ввічливості (різні форми вираження прохання, специфіка звертань);

4) КН, породжені хибним розумінням комунікативного наміру мовця;

5) КН, що виникають у маніпулятивних мовленнєвих актах;

6) КН, породжені неадекватною манерою передання чужого мовлення (тільки у випадку, коли воно трансформується відповідно до світобачення мовця);

7) КН, породжені прагматичними чинниками (ігнорування прагматичного компонента в семантиці слова, порушення стереотипних зв'язків між категоріями значень, наявність стереотипів мовленнєвої поведінки та мислення);

8) КН, породжені реакцією на дескрипцію (тобто, не на основну інтенцію мовленнєвого акту, а на її фрагмент), у яких прямі мовленнєві акти розуміють як небуквальні (непрямі).

Якщо класифікація Б.Ю. Городецького та його співавторів має стрижневими компонентами функціональні сторони комунікативного акту – адресанта й адресата, то типологія О.М. Єрмакової та О.А. Земської уявляється хаотичним нагромадженням випадковим чином рубрикованих фактів, рядопокладенням незвідних один до одного понять та категорій – мовленнєвих актів, психологічних реакцій, мовних форм, прагматики, інтенцій тощо. Тому остання класифікація також видається не досить вдалою, що знову ж таки стимулює до вироблення нової таксономії вербальних конфліктів (включаючи комунікативні невдачі). Для модельного представлення структури комунікативного акту найбільш зручною для завдань нашого дослідження є понятійна схема Р. Якобсона [6], що дозволяє описати вербальні конфлікти з лінгвопрагматичної точки зору. Саме в цій інтерпретації акт спілкування постає як системна сукупність компонентів, що визначають мовну форму мовленнєвого утворення, причому кожен компонент в акті спілкування виконує певну функцію, здатну виступати «засобом пояснення наявності / відсутності або різного ступеня вираженості в мовленнєвому повідомленні цих елементів, тобто засобом стилістичної характеристики мовленнєвого повідомлення» [7, с. 20]. До позитивних моментів обраної поняттєвої схеми-моделі слід відносити те, що її термінологія вже закріплена в сучасній лінгвістиці, і це дозволяє подолати ті труднощі, які зазвичай виникають під час упровадження нової термінології (пор. хоча б пропонувану К.М. Тищенком «футуристичну» терміносистему метатеорії мовознавства [10] навіть зважаючи на сувору послідовність його методологічних засновків і теоретичних висновків). З цих причин базовою для класифікації вербальних конфліктів обрано функцію комунікативного акту за Р. Якобсоном. Використовуючи його термінологію, розрізняємо:

1) емотивний (експресивний) вербальний конфлікт, у якому винний адресант;

2) конативний вербальний конфлікт, у якому винний адресат;

3) поетичний (естетичний) вербальний конфлікт, що виникає у разі порушення мовцем настанови на форму мовленнєвого утворення або за умов недоречності такої форми з погляду адресата;

4) референтивний вербальний конфлікт, породжений через порушення мовцем або слухачем настанови на відносно адекватну відповідність мовленнєвого утворення («світ дискурсу») об'єктивній дійсності;

5) метамовний вербальний конфлікт, що виникає при збоюх самих мовленнєвих конструкцій, які припускають у мовленнєвому утворенні неоднозначні тлумачення в широкому сенсі;

6) фатичний вербальний конфлікт (із фасцинативним різновидом), що пов'язаний із відсутністю в адресанта / адресата настанови на контакт або з дефектністю каналу зв'язку між комунікантами.

Подібну класифікацію слід розглядати як лінгвопрагматичну та відповідно до її параметрів розцінювати більш дрібні таксономічні одиниці вербальних конфліктів із позицій не тільки лінгвістики, а й соціології, етнографії, психології мовлення. Як бачимо, базові компоненти запропонованої класифікації також неупорядковані.

Схарактеризуємо кожний з базових типів вербальних конфліктів.

1. *Емотивний вербальний конфлікт*. Емотивний вербальний конфлікт є основним типом вербального конфлікту, що пов'язаний із продуктором мовлення. Він посідає перше місце як за значущістю, так і за частотністю. Головним компонентом мовлення є мовець. Особлива роль мовця у конфліктогенезі пов'язана із тим, що саме він, як правило, генерує «хибне» мовленнєве висловлення, яке призводить до незрозуміння або до негативних естимаций з боку адресата. Як наслідок, комунікативна мета лишається недосягнутою.

2. *Конативний вербальний конфлікт*. У конативному вербальному конфлікті мовець не винний. Це тип вербального конфлікту, повністю пов'язаний зі слухачем. Він породжується у тих випадках, коли:

– картина світу адресата не відповідає загальноприйнятій або соціально санкціонованій картині світу;

– адресат не розуміє комунікативних намірів мовця, розглядаючи його прямі мовленнєві висловлення як небукальні чи навпаки;

– адресат хибно розуміє ситуацію, у якій відбувається комунікативний акт.

3. *Поетичний (естетичний) вербальний конфлікт*. Поетичний (естетичний) вербальний конфлікт може бути пов'язаний як з адресантом, так і з адресатом, якщо в когось із них порушено настанову на форму мовленнєвої поведінки (доречність цієї мовленнєвої дії у певній мовленнєвій формі в певній мовленнєвій ситуації).

4. *Референтивний вербальний конфлікт*. Референтивний вербальний конфлікт генерується в тому випадку, коли мовець або слухач утрачають настанову на відносно адекватну відповідність мовленнєвого утворення об'єктивній дійсності. Ілюстрацією такого вербального конфлікту слугує пояснення Чичиковим Манілову, яких саме селян («мертвих душ») він хотів би придбати [3, с. 76].

5. *Метамовний вербальний конфлікт*. Метамовний вербальний конфлікт пов'язаний із тим, що сама мовна система, її одиниці й конструкції є в деяких випадках дво- чи багатозначними (нечіткість змісту лексем, референційний конфлікт, неповнота вербалізації).

6. *Фатичний вербальний конфлікт*. Під фатичним вербальним конфліктом розуміємо такий тип вербального конфлікту, що пов'язаний із порушенням функції контактування комунікантів один із одним, тобто з функцією мовних засобів, спрямованою на встановлення, продовження або припинення комунікації. «Фатична функція певним чином організовує діалог, – відзначає Г. М. Яворська, – в чому можна перекоонатися, наприклад, при знайомстві з докладними і достатніми за обсягом записами розмовної мови» [9, с. 61]. Відповідно, фатичний вербальний конфлікт пов'язаний з порушенням комунікантами соціонормативної мовленнєвої взаємодії, тобто особливо важливим для його виникнення є неухвага до Максими релевантності (відношення): «Намагайся зробити свій комунікативний внесок релевантним!» [10]. Тому вихід за рамки релевантно-

сті загрожує породженням вербального конфлікту, оскільки для фатичного спілкування існують певні межі глибини обговорюваної теми. Значення має лише підтримання контакту як такого плюс демонстрація свого соціального статусу відносно до соціального статусу інших комунікантів – учасників фатичної бесіди. У цьому сенсі можна було б погодитися з такою тезою О.П. Єрмакової та О.А. Земської: «Універсальною є також одна загальна особливість виникнення комунікативних невдач: комунікативні невдачі перш за все характерні інформативному мовленню», вони не властиві фатичному мовленню. Лише у випадках, коли фатичне мовлення мовця сприймається в іншій якості, може виникнути комунікативна невдача» [5, с. 63]. Однак, за нашими спостереженнями, є сенс виділяти один з різновидів вербального конфлікту, який не задовольняє цій умові, – вербальний конфлікт фасцінативного характеру, коли мовець не може нейтралізувати перешкоди в мозку приймача інформації. У цьому випадку адресат порушує настанову на контакт, що само по собі є фатичним.

Фасцінативні вербальні конфлікти обмежені стилістично, за зоною свого поширення: вони виникають тільки в усному мовленні в моментальному акті спілкування і пов'язані з несприйнятливістю адресата до мовленнєвого утворення адресанта, тому тезу Єрмакової-Земської можна розглядати як універсально виключно статистичного характеру.

Висновки. Запропонована класифікація є одним з підходів, оскільки багатовимірність проблеми вербальних конфліктів не дозволяє вибудувати їх таксономію виходячи лише з одного параметра. На нашу думку, її основна цінність полягає в потенційній придатності для використання представниками різних наукових дисциплін, які досліджують людське спілкування як з теоретичного, так і з прикладного погляду.

Література:

1. Борисевич В.В. Деструктивная и конструктивная функции вербальных конфликтов. *Культура народов Причерноморья*. 2004. Симферополь : Таврический национальный университет им. В.И. Вернадского, 2004. № 54. С. 211–215.
2. Остин Дж. Слово как действие. *Новое в зарубежной лингвистике*: Вып. 17. Теория речевых актов / сост. и вступ. ст. И.М. Кобозевой и В.З. Демьянкова ; общ. ред. Б.Ю. Городецкого. Москва : Прогресс, 1986. С. 22–129.
3. Городецкий Б.Ю., Кобозева И.М., Сабурова И.Г. К типологии коммуникативных неудач. *Диалоговое взаимодействие и представление знаний*. Новосибирск : Наука, 1985. С. 64–78.
4. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. Москва : Учпедгиз, 1955. 464 с.
5. Єрмакова О.П., Земская Е.А. К построению типологии коммуникативных неудач (на материале естественного русского диалога). *Русский язык в его функционировании: Коммуникативно-прагматический аспект*. Москва : Наука, 1993. С. 90–157.
6. Якобсон Р.О. Лингвистика и поэтика. *Структурализм: «за» и «против»*. Москва : Прогресс, 1975. С. 193–230.
7. Тарасов Е.Ф. Проблемы анализа речевого общения. *Общение. Текст. Высказывание*. Москва : Наука, 1989. С. 7–40.
8. Тищенко К.М. Метатеория языкознания : монография. Киев : Основы, 2000. 341 с.
9. Яворская Г.М. Социолінгвістика. *Методологічні основи нових напрямків в мировому язкознанні* / под. ред. А.С. Мельничука. Киев : Научная мысль, 1992. С. 46–94.
10. Грайс Г.П. Логика и речевое общение. *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва : Прогресс, 1985. Вып. 16. Лингвистическая прагматика. С. 217–237.

Чайка Л. В. К типологии вербальных конфликтов

Аннотация. Статья посвящена дискуссионным вопросам типологизации вербальных конфликтов как феноменов лингвопрагматического характера. Предложена классификация вербальных конфликтов в соответствии с профессиональными предпочтениями исследователей и принципами, положенными в основу классификации. Главная ее значимость заключается в потенциальной пригодности для использования представителями разных научных дисциплин, исследующих человеческое общение как в теоретическом, так и прикладном аспектах.

Ключевые слова: вербальный конфликт, типологизация, лингвопрагматическая классификация.

Chayka L. On typology of verbal conflicts

Summary. The article deals with debatable questions of typologization of verbal conflicts as linguo-pragmatic phenomena. Classification of verbal conflicts in accordance with the professional preferences of researchers and the principles underlying the classification has been proposed. Its main significance lies in the potential suitability to be used by representatives of various scientific disciplines exploring human communication in both theoretical and applied aspects.

Key words: verbal conflict, typologization, linguo-pragmatic classification.